

Gaucsik István

Történelem és mítoszteremtés

Karcolat a „legelső” szlovák szövetkezetről

Ez a tanulmány nem kíván mindenáron pálcát törni bizonyos szlovák történelmi koncepciók és prekonceptiók fölött. Egyoldalú értékítélet kimondása sem lehet a cél. Jelen írás középpontjában a szlovák kollégák történetalkotásának elemei, a szlovák szövetkezettörténet-írás eszmetörténeti jegyei és a kizárólagosságra törekvő, etnikai megközelítésű értelmezések állnak, amelyek a nemzetépítést szolgálták. Mindezek mellett, kísérőelemként tudatosítom a szlovák–magyar történelemszövegalkotás akadályait, próbaköveit és gyakran zsákutcáit.

A NEMZETÉPÍTŐ TÖRTÉNELMI KONSTRUKCIÓK SZÖVEVÉNYÉBEN

E tanulmány témáját több okból kifolyólag látom időszerűnek.¹ Egyrészt a szlovák történettudományban tartósan rögzült a politikailag és gazdaságilag elnyomott, a szövetkezés terén is folyamatosan diszkriminált, anyanyelvhasználatában korlátozott és az erőszakos magyarosításnak kiszolgáltatott kismemzet képe. Ez olyan csapdahelyzetet eredményezett, amelyből a szlovák szövetkezettörténeti kutatások máig nem képesek kitörni.²

Az ilyen interpretációk szerint a szinte reménytelen, közeli nemzethalált megelőlegező helyzetből a modern nemzetté válás időszakában a politikai elit tagjai, a véleményformáló értelmiségiek és „nemzetébresztők” a szlovákok felémelkedésének egyik fontos zálogát a szövetkezésben és a szövetkezeti mozgalom kiteljesedésében látták. Később a történészek ezt ugyanígy láttatták és láttatják, a tényleges empirikus társadalomtörténeti kutatásokat mellőzve. Csak mellékesen megjegyezve: ezek a megközelítések egy hatékony vagy annak tartott gazdasági nacionalizmusról és szinte elkülönülő szlovák gazdasági térről, azon belül szlovák etnikai szövetkezeti hálózatról beszélnek úgy, hogy közben nem érdekes a történelmi Magyarország kontextusa, az országos összefüggések, beágyazódások, a regionális interakciók és kulturális mintaátvételek. Például arra sem

¹ Ezt a vizsgálatot az is indokolja, hogy a rendszerváltozást követően a szlovák történetírásban és azon belül a gazdaságtörténet-írásban többé-kevésbé (megkésett) paradigmaváltás történt. Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy az 1990-es évek közepétől mind erőteljesebbé válik egy kritikus és önreflexív, de alapjaiban befelé néző irányzat, amelynek a jótékony kisugárzása (mítosz- és tabudöntögetése), az inkább személyfüggő pozitív példákat számon tartva, a gazdaságtörténeti vagy esetünkben a szövetkezettörténeti kutatásokra mégis elhanyagolható. Vö. Holec 2006: 41–43, 48; Holec 2009: 25–35.

² Lásd például Sloboda – Petráš – Bosý 1992: 8, 24–25, 30–31; Virsik 1993: 13; Fabricius – Holec – Pešek – Virsik 1995; Martuliak 1995; Pešek 1995: 89.

keresnek választ, hogy a szlovák szövetkezetek nagyobbik része miért volt tagja az Országos Központi Hitelszövetkezetnek (OKH)³ és a Hangyának,⁴ más csoportjaik pedig miért maradtak „szervezetlenek”, illetve miért álltak az országos központokon kívül.⁵

Megfigyelhető egy nem éppen tudományközpontú jelenség is, amelynek különböző formáit inkább a mítoszok körébe sorolom. Ennek jellemzői az alapító személyhez vagy személyekhez kapcsolódó glorifikálás, egy nemzeti közösség gazdasági teljesítményének egyedülállóként és megismételhetetlenként való bemutatása, a korabeli szövetkezeti propagandairódalom megállapításainak kritikátlan átvétele, és utólagosan a 19. századi nemzetegység megalkotása, egyben

³ A gazdahitel intézményi biztosításának eszméjét és a hitelszövetkezeti hálózat kiépítését az agráriusok karolták föl. A Gazdakör 1884-es terveze tartalmazott javaslatokat tartalmazott a hitelszövetkezetek kiépítésére, melyek a kisbirtokosok hitelszükségletét biztosították volna. Az első lépés, gróf Károlyi Sándor és a Pest megyei nagy- és középbirtokosok együttműködésének, a szövetkezeti és gazdaköri kezdeményezések találkozásának, nem utolsósorban a külső tőkeforrások biztosításának eredményeképpen, a vármegye jelentős anyagi támogatásával a Pestvármegyei Hitelszövetkezet alapítása volt 1886. december 19-én. Ez a szervezet a megyei hitelszövetkezetek központjának a szerepét is ellátta. A Károlyi-csoport eredetileg a megyei szintű és fenntartású szövetkezeti központok koncepcióját képviselte, de ezt a Tisza-kormány bukása után gyorsan korrigálták. A pesti központ országossá való kiszélesítése vált időszerűvé, mely az intézményesítéssel is kéz a kézben járt. A *Szövetkezés* című folyóirat 1890-ben indult; 1894-ben a Pestvármegyei Hitelszövetkezet felvette a Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézete nevet, ugyanakkor szoros hitelkapcsolatot létesített a Pesti Hazai Első Takarékpénztárral. Üzletköre kibővült, takarékbetétek gyűjtésével és biztosítással is foglalkozott. Az új intézménykép megalkotására, az állami ellenőrzés megjelenésével végül 1898-ban, az Országos Központi Hitelszövetkezet megszületésekor került sor. Csepregi Horváth 1926: 42–43; Schandl (szerk.) 1938: 14–16, 19–21; Vári 2008: 639–641.

⁴ A Hangya Fogyasztási, Értékesítő és Termelő Szövetkezet 1898. január 23-án alakult Károlyi Sándor nagy volumenű anyagi támogatásával, illetve üzletrészjegyzésével. Ez a szövetkezeti központ a támogató személyeket tekintve szorosan összefonódott a Magyar Gazdaszövetséggel. A Hangya az olcsó és minőségi áruellátás biztosítására és az áruuzsorsótól való megszabadulásra törekedett. Szervezetét az értékesítés és többtermelés megszervezésére alakították ki. Az 1907-es alaptőke-emeléssel elérték a pénzügyi konszolidációt. Ellenőrzési kerületeket szerveztek és 1907-ben megalakították a nagyszombati kirendeltséget. A Hangya súlya és presztízse az 1900-as évek elejétől nőtt meg. Tagszövetkezeteinek épületei, boltjai a magyar vidék jellegzetes képéhez tartoztak. A szövetkezetek a falu ellátását segítették, beszerző és értékesítő tevékenységük révén a tagok jutottak előnyhöz, és egy-egy ágazatra szakosodott termelőegységeket hoztak létre. Céljaik között tehát a magánkereskedelem túlkapásaival szembeni védelem biztosítása és a megfelelő minőségű áruszolgáltatás szerepelt. A nyereséget a tagok között vásárlásuk arányában, vásárlási visszatérítés formájában osztották szét és közhasznú célok magvalósítására fordították. A vidéki települések kisebb, széttagoltnak tekinthető fogyasztói szükségleteinek kielégítésére szakosodtak. Ez a szövetkezeti típus az alapvető szükségleti árucikkeket biztosította, kisebb rezsi költséggel dolgozott és a kiskereskedelem monopóliumhelyzetével szállt szembe. *A Hangya* 1923: 24–27; Csepregi Horváth 1935: 6, 9–14, 18–20; Vári 2009: 514.

⁵ A Központi Szövetkezet a Gazdaságért és Kereskedelemért (*Ústredné družstvo pre hospodárstvo a obchod*) nevű szervezetet Milan Hodža agrárprogramja szellemében, cseh adminisztratív és pénzügyi támogatással Budapesten alapították 1912-ben. A szlovák szövetkezetek kisebbik része, 1914-ben szám szerint 32 tartozott a kötelékébe. Fabricius – Holec – Pešek – Virsik 1995: 72–77; Cambel 1996: 186–206.

misztifikálása.⁶ Mindezek egy konkrét történeti kontextus megváltoztatásának és egy újnak a legitimálása céljából születtek és változatos alakzataik máig életképesek. Írásomban arra is választ keresek, hogy mikor kapott nagyobb teret és publicitást a legelső szlovák szövetkezet tézise. A téma egyébként azért érdekes, mert az önálló Szlovákia létrejötte után az ószombati „hitelszövetkezet” alapításának 150. évfordulójára megszületett az a szövetkezettörténeti szintézis, amelynek rövidített angol változata kikerült külföldre, így ezt a koncepciót nemcsak a külföldi nyilvánosság, hanem a nyugat-európai kutatás is megismerhette.⁷ A reflexió már csak ezért is indokolt.

Szlovákiában a szövetkezetek és a szövetkezeti mozgalom nem tartoznak a hangsúlyosabb társadalomtörténeti témák közé. A szlovákiai társadalomtörténeti irányultságnak, vagy ha úgy tetszik a mikrotörténeti kutatásoknak számos nehézsége van. Ezzel a talán kissé sarkított megállapítással nem kívánom lebecsülni és mellékvágányra állítani az eddigi fontosabb eredményeket. Pusztán jelezni szeretném, miben látom a társadalomtörténeti irányultság megerősödésének az akadályait.

Tényleges kutatási probléma az egyes szövetkezettípusok levéltári gyűjteményeinek (legfőképpen a 19. század végére jellemző) töredékessége, ami azonban megfelelő módszertannal és forráskritikával áthidalható. A további akadályok sokrétűek, egyszerre koncepcionális, ideológiai és módszertani jellegűek. Ide sorolom a szövetkezeti központok anyagaira való egyoldalú támaszkodást, ami az értelmezések mezejét korlátozza, a kutatói prekonceptiók virágzását, és a szövetkezetek, tehát a helyi társadalmak világának minél teljesebb, munkaigényes bemutatására és megismerésére törekvő kutatások háttérbe szorulását. A vázolt kép nagyon sötétnek mutatkozik, azonban arra a tényre is szeretnék rámutatni, hogy a „szövetkezeti mozgalom” egyoldalú alárendelése az éppen divatos nemzeti historiográfiai diskurzusnak és a nemzet- vagy éppen kisebbségi közösség-építés koncepciójának szintén nem emeli a tudományosság színvonalát.⁸ Röviden fogalmazva, a társadalomtörténeti kötődésű kisebbségtudományt pártolom. Esmefuttatásomnak ezen a pontján nem kerülhetem meg Magyar Beck István egyik gondolatának parafrázisát: a számok mögött meghúzódó valósággal kellene foglalkozni és nem a számokból felépülő modellel.⁹ Utóbbi alatt a szövetkezetek adatainak egyoldalú alkalmazására és a számokból levont, egy közösség gazdasági vitalitását bizonyító kényszerre gondolok.

⁶ A nemzeti „önerő” és a szegénységből sarjadt gazdasági szervezet apoteózisának eklatáns példája Milov 1944.

⁷ Holec (ed.) 1997.

⁸ A nacionalizmuselméletek és nemzetépítési modellek egyoldalú alkalmazásának veszélyeire és a társadalomtörténeti megközelítés hiányára Vári András mutatott rá. Vári 2007: 79–112.

⁹ Magyar Beck 2006: 200–201.

AZ ÓSZOMBATI „SZÖVETKEZET”: ÉRTELMEZÉSEK ÉS KONFRONTÁCIÓK

A szlovák történészek véleménye szerint ez az „elődszövetkezet” fényévekkel megelőzte nemcsak a magyarországi szövetkezeteket, hanem a kontinentális európai kezdeményezéseket is. Az egyik szlovák történész megfogalmazása szerint „előképet és mintát nélkülöző”, egy másik szerint pedig „demokratikus és haladó” jegyeket felmutató úgynevezett hitelező szövetkezeti egyeslet (*úverový družstevný spolok*). Az ószombati „hitelszövetkezet” tézisét nem kívánom minden áron romba dönteni,¹⁰ és nem áll szándékomban egyfajta oknyomozást és igazságkeresést folytatni, pusztán a figyelembe vehető tényekre és összefüggésekre szeretnék rámutatni.

A Szenicéhez közeli Ószombat (Sobotište) lakosságát már Vályi András szlovák többségüként jellemezte a 18. század végén.¹¹ A 19. század első felében a települést túlnyomórészt evangélikus szlovákság, az 1758–1764 között katolizált habán népesség, illetve jelentős számú zsidóság lakta.

„Szobotiszt, vegyes tót-német m. v. Nyitra vmegyében, N.-Szombathoz 5 mfdnyire: 640 kath., 2070 evang., 520 zsidó lak. – Hegyek közt s némelly halmokon 58 kath., 1127 evang. lak. Az úgy nevezett Habának egy különös külvároson együtt laknak, s maradékai azon német anabaptistáknak, kik a múlt században katolikusokká tétettek. Isteni tiszteletöket német nyelven különös kápolnában tartják, papjokat magok fizetik; egyébiránt igen ügyes fazekasok és kés-csinálók. Van itt egy kath., és evang. anyatemplom, synagoga, több urasági kastélyok, s kertek, sörházak sat.”¹²

A habánok motiváló „hatását”, a szigorú vallásosságot, a gazdálkodási módszerek közvetítését és a vagyonszövetség eszméjét érdemes lenne megvizsgálni. A korabeli szlovák szövetkezeti szerzők ugyanakkor kereken elutasítják ezt a kulturális hatást, forrásszinten sem vizsgálják, a történészek pedig megkerülik ezt a kérdést. Például Fedor Houdek szerint, aki a két világháború között a „cseh-szlovák” szövetkezeti mozgalom történeti és eszmei gyökereit kereste, a habánok

¹⁰ Roman Holec meglepő módon 1996-ben mégis felvetette azt „az eretnek”, de jogos kérdést, hogy az ószombati egyeslet jogosan tekinthető-e az első monarchiabeli és kontinentális hitelszövetkezetnek. Okfejtésében kitért a 19. századi egyesületi terminológia bizonytalanságaira és többértelműségére, melyben a szövetkezetfogalom nem jelent meg. A Jurkovič-féle egyesület ennek ellenére önszegélyen és demokratizmuson alapuló szövetkezetnek tekinti, mely nem rendi, karitatív vagy nyereszkes célal alakult és a štúri generáció népművelő koncepcióját valósította meg. Lásd Holec 1996a. A szerző ezen tézisét a későbbiekben is fenntartotta. Vö. Holec 2000: 17; Hájek – Holec 2003: 4–5. A magyar szövetkezeti irodalomban is megjelent az első szlovák hitelszövetkezet toposza és kritikátlan átvétele. Lásd Borsodi 2005: 11, 57; <http://www.szovetkezetikutato.hu/szabalyozas.php> (Utolsó letöltés: 2012. március 28.)

¹¹ Vályi 1799.

¹² Fényes 1851. A település és az ószombati habánok rövid történetére lásd Houdek 1947: 99–102; Ruttkay 1963: 75; Ruttkay 1971: 106–109.

közül „alig” volt tagja ennek „a népi jellegű szövetkezetnek.”¹³ Milov 1947-es propagandakiadványában kategorikusan úgy fogalmazott, hogy a habán etnikum és hagyománya az egyesület létrehozásában semmiféle szerepet nem játszott, az kizárólag „a szlovák ész terméke” volt.¹⁴ Paradox helyzet, hogy az 1963 és 1971 között Samuel Jurkovič ószombati evangélikus szlovák tanítóról három hasonló verziójú életrajzot publikáló, szorgalmasan nemzeti hűrokat pengető és a szocialista történetírás toposzaira támaszkodó filológus és áltörténész, Fraňo Ruttkay nem zárta ki, hogy a habánok (életvitele, gazdálkodási módszerei, kisipari vállalkozásai) hatással voltak Jurkovičra.¹⁵

Tény, hogy Ószombatban a 20. század közepéig az evangélikus egyház határozta meg a közösségszervezés irányát. Ismereteim szerint az egyház mint társadalomszervező intézmény mégsem kapott kellő hangsúlyt a szlovák feldolgozásokban, vagy legalábbis csak azon a szinten, hogy az ószombati garasegylet kezdeményezője és agilis vezetője, a jegyzői feladatokat is ellátó Samuel Jurkovič¹⁶ evangélikus tanító volt. Jurkovič a régióban tevékenykedő szlovák evangélikus értelmiségiek nemzeti elkötelezettségű csoportjához tartozott, akik között az 1848-as fegyveres felkelés szervezői is ott voltak.

Az ószombati garasegylet 1845. február 9-én alakult, jóváhagyott alapszabályokkal 1845 tavaszától rendelkezett.¹⁷ Miért beszélek garasegyletről és nem szövetkezetéről? Egyrészt azért, mert az alapszabályokban olyan egyesületként (*spolok*), illetve gazdaegyesületként (*spolok gazdovský*) határozták meg magukat, amely pénztárt (*Kassa, pokladnica*) állít fel. Egy másik dokumentum pedig, amely Jurkovič vejeének, az 1848-ban szlovák önkénteseket toborzó Jozef Miloslav Hurbannak¹⁸ a hagyatékában maradt fenn, gazdasági vagy gazdaintézetként (*hospodárski čili gazdovský ústav*) jelölte meg.¹⁹ Másrészt maga Jurkovič az általa vezetett egyesületi emlékkönyvben, amely egyébként jól megvilágítja az alapítás okait, miközben a helyi társadalomról és a szervezeti keretekről is alapvető információkat közvetít, gazda-garasegyletnek (*spolok gazdovský grošovi*) nevezte.²⁰ A harmadik érvem a kategória mellett az, hogy maga Jurkovič írta le, hogy az egyesület kezdeményező-

¹³ Houdek 1935: 11.

¹⁴ Milov 1947: 86.

¹⁵ Ruttkay 1965: 93; Ruttkay 1971: 107, 111.

¹⁶ Samuel Jurkovič (1796–1873) tanító, népművelő, közösségszervező. Az elemi iskolát Berezón, Győrben és Nagyszombatban végezte. A fiatal Jurkovičot, aki később Ďurkovič, Gyurkovics alakban is alírta a nevét, az apja a magyar nyelv elsajátítása érdekében két évre Győrbe küldte iskolába. A líceumot Besztercebányán és Selmecbányán végezte. 1817-ben Vágújhelyen evangélikus tanítói állást kapott. 1833-ban került Ószombatba, ahol 1848-ig működött. A jegyzői állást 1849–1859 között Berezón és Verbón töltötte be. Ószombatban olvasóegyletet, vasárnapi iskolát és színjátszó kört szervezett. Samuel Jurkovič. *Hospodársky obzor* 1947. május 15. 167.

¹⁷ Houdek 1947: 50.

¹⁸ Jozef Miloslav Hurban (1817–1888) szlovák író, újságíró és politikus. Evangélikus lelkészként tevékenykedett Berezón és Lubokán. Az 1848-as szlovák felkelés egyik vezetője és a Szlovák Nemzeti Tanács elnöke volt. Az 1861-es memorandum alkotóinak egyike.

¹⁹ Ruttkay 1971: 246.

²⁰ Houdek 1947: 35; Milov 1947: 85.

jeként három helyi személy lépett fel (Michal Horňák, Ján Káňa, Ján Zatkalík), akik a kisbetétek gyűjtését „egylet” formájában képzeltek el.²¹

Az állami szabályozás még nem terelte szervezett keretek közé a korabeli magyarországi egyesületi viszonyokat; a szövetkezeteket a maguk 19. század végi formájában nem ismerhette. Vargha Gyula egyébként 1885-ben a szövetkezet fogalmát csak a hitelegyletekre terjesztette ki, és megjegyezte, hogy az a népbank és takarékpénztár „kebelében” is alakulhat.²² A magyarországi egyesületek között már korábban számos átmenet volt, és megnevezésük is ingadozott, de egy közös alapelveken nyugodtak: önszegélyen alapultak, bármiképpen is negligálja ezt például Jurkovič biográfusa, Fraňo Ruttkay. Így találunk az egyesületek között olyan takaré-, hitel-, kisegítő-, előlegező és önszegélyező egyleteket, amelyek számos esetben túlléptek a gazdasági és takarékosági célokon. Más egyesületek szegényeket támogattak, megint mások erkölcsös, keresztény életvitelre buzdítottak vagy annak szabályait szabták meg, fellépve a mértéktelen, közösségromboló alkoholfogyasztás ellen, s akadtak olyanok, amelyek oktatási és népművelési programokat indítottak.²³ A felső-magyarországi régió szlovák etnikai környezetére ez ugyanúgy érvényes volt. Éppen a szlovák feldolgozások mutatnak rá az ilyen jellegű egyletek jelentőségére és a polgárosulásban játszott szerepükre.

Az ószombati garasegylet, amelynek tagsága túlnyomórészt vagyonosabb gazdákból és gazdálkodó szlovák (és szlovákká vált habán?) iparosokból

²¹ Houdek 1947: 35, 63; Ruttkay 1971: 110.

²² Vargha 1885: 92, 93.

²³ A 19. század első felében számos formája létezett a szövetkezésnek. Szakmai vagy rendi szempontok szerint (tisztviselőkből, munkásokból) is megalakulhattak. A skálájuk színes volt, az egyesülési szellem és önszegély változatos megnyilvánulásainak tekinthetők. Fogyasztási egyleteket, anyagbeszerzésre, termelésre, pénzbeli kisegítésre és segélyezésre, biztosításra alapított egyesületeket találhatunk. Ilyen volt a Révkomáromi cs. kir. Szabadalmas Hajóbiztosító Társaság 1807-ben vagy az Első Pestbudai Fogyasztási Szövetkezet. A szervezett hitelszövetkezeti mozgalom előtt természetesen működtek egyéb, hitelezéssel foglalkozó kölcsönös segély- vagy előlegegyletek (népbankok) is. Legfőbb jellegetességük az volt, hogy rövid, alapszabályban meghatározott időre alakultak, amelyet meg is hosszabbíthattak, és csak a helyi környezethez (falu, kisváros) kapcsolódtak. Például a Dunántúlon úgynevezett évtársulati hitelszövetkezetek alakultak az 1860-as években, általában 6 évre. A tagok heti vagy havi betétet fizettek. Erdélyben 1855-ben alakult meg a Kolozsvári Kisegítő Pénztár. Csepregi Horváth 1926: 5–49; Vári 2009: 339–342.

Az erdélyi szászoknál, a németországi kapcsolatoknak és a brassói iparkamara kezdeményezéseinek köszönhetően az 1860-as években kezdődött a Schultze-Delitzsch-féle iparos hitelszövetkezetek alapítása. A Raiffeisen-szövetkezeteket az 1880-as évek közepétől kezdték szervezni. Egry Gábor koncepciójában a hitelszövetkezetek furcsa módon az „elképzelt” „szász nemzeti bankrendszer” részét képezik, nem pedig az üzleti kooperációk szereplőiként jelennek meg. Szerinte még ha „megszorításokkal” is, de leírható ez a fajta „etnikai alapú” bankrendszer. Vö. Egry 2004: 100–130; Egry 2009: 119–123, 160–182, 189–190, különösen 198–200. A Raiffeisen-szövetkezetekre, mint a nemzetépítés eszközeire, egy különálló „nemzetgazdaság” elemeire és határkijelölő szervezetekre lásd Egry 2009: 259–262, 333. Egry korábban publikált tanulmányában a nemzeti bankrendszerrel kapcsolatban felmerülő bizonytalanságokkal is foglalkozik, de 2009-es kötetébe ezeket a téziseket már nem emelte át. Vö. Egry 2006: 4–34. Az erdélyi régió széles látókörű társadalom- és gazdaságtörténeti megközelítése jellemzi Nagy Mariann munkáját. Nagy 2007: 96–114.

szerveződött, az előzőekben jelzett jegyeket vegyesen viselte magán. A tagok egyszeri 30 krajcár üzletrészt és heti három krajcár tagdíjat fizettek be a közös kasszába. Hat év elteltével a hitelek utáni 6%-os kamatokkal növelt összeget szétosztották egymás között. A hiteleket nem tagok is megkaphatták. A tisztviselőktől és tagoktól etikus keresztény életvitelt, önművelési-olvasási készséget és a vasárnapi iskola látogatását követelték meg. A kártyajátékokat megtiltották, miként az éjszakai csavargást is, hiszen az további kísértésekhez vezethetett. A részegség és erkölcstelenség üldözendő volt. Az egyesület 1851-ben alapszabályának megfelelően, tehát hat évnyi működés után beszüntette tevékenységét.

A felozslás okaként Milov és Ruttkey, illetve epigonjaik által sugallt érvek („kedvezőtlen társadalmi viszonyok”, „a Bach-féle ellenforradalmi rendszer” szlovákellenessége, Jurkovič nyugdíjba vonulása, a magyar állami szervek elmarasztalása, hogy az egyesületet nem támogatták, illetve fejlődését gátolták) félrevezetőek és forrásokkal alá nem támaszthatóak, nem állják meg a helyüket.

Az egyesület szerintem nem szövetkezet volt, hanem a szövetkezés gondolatának egyik korai képviselője, melynek tevékenységi köre az ószombati szlovák közösség határaival esett egybe. Ez a típus nem hordozta magán az etnikai specifikuság jegyeit. Egyszerűen egy szélesebb körben elterjedt, a szlovák társadalomban is szokványossá vált együttműködési formáról volt szó, ami ugyanakkor mit sem von le történeti jelentőségéből.

A tulajdonképpeni ószombati szövetkezetek a 19. század végén, illetve a 20. század elején jöttek létre: a hitelszövetkezet 1898-ban, a fogyasztási szövetkezet 1902-ben alakult meg. Az 1851 és 1898 közötti úgymond hiátus tehát valójában nem tekinthető ellentmondásnak, hanem teljesen természetes. Erre még a későbbi fő ideológus, Fedor Houdek sem tudott kimerítő választ adni.²⁴ Egyébként az ószombati szövetkezetek gründere, és ha játékosan a nemzetépítő logikába helyezem, a Jurkovič-féle projektum kései megvalósítója furcsa módon éppen magyar volt. A két szövetkezet létrehozását ugyanis Szittyay Lajos községi jegyző vetette fel, aki a Hangya kötelékébe tartozó fogyasztási szövetkezet elnöke is lett. A hitelszövetkezet alapításánál fő mozgatórugóként a helyi zsidó kereskedők gazdasági pozíciói, hitelügyletei jelentek meg. Az ószombati hitelszövetkezet 1899. augusztus 27-én lett az OKH tagja.²⁵

Sokat eláruló tény, hogy a jegyző tevékenységéről és magatartásáról a kortársak pozitívan nyilatkoztak. A fogyasztási szövetkezet későbbi szlovák elnöke, Michal Drgonec szerint Szittyay állítólag „erélyesen” visszautasította a zsidó

²⁴ Houdek 1935: 14. Az ószombati kölcsönös segélyegylet 1874-ben alakult, ezt az adatot azonban csak a Fedor Houdek által összeállított kötet tartalmazza és ez a szervezet más dokumentumokban nem bukkan fel. Lásd Houdek – Kobliha 1943: 39; Houdek 1947: 103.

²⁵ SNA ÚD, PDS, 1407. doboz, 958. SNA ÚD, ÚDS, 1407. doboz, 1035. Beblavý, Miloš: Úverné družstvo v Sobotišti. *Hospodársky obzor* 1947. július 1. 224. Beblavý szerint a hitelszövetkezet elnökei 1918-ig magyar nemzetiségűek voltak: Szeghy László katolikus plébános 1898. június 2-től 1903. április 3-ig, Szittyay Lajos 1903 áprilisától 1912-ig és Klein Ferenc jegyző 1912-től 1918-ig. Az első szlovák nemzetiségű elnök Pavol Horňák lett, akit elhunytá után 1920. május 9-én Beblavý követett.

kereskedők kétezer koronás vesztegetési kísérletét, amikor ezzel a szövetkezetalapításról akarták lebeszélni. Az evangélikus lelkész, egyben a szövetkezet felügyelő bizottságának elnöke szerint a fogyasztási szövetkezet az evangélikusok és a katolikusok példás együttműködésének, a helyi zsidó kereskedőkkel szembeni összefogásnak volt a gyümölcse.²⁶

Hogy mégse legyen ilyen egyszerű a magyarázat, és az üdvözítő etnikai központi értelmezéseket cáfoljam, álljon itt egy példa a hitelszövetkezeten belüli 1918 utáni viszonyokról. Az ószombati hitelszövetkezet 1919 után a pozsonyi Központi Szövetkezet (KSZ) tagja lett, így a revizorok immár onnan érkeztek. Az 1920. március 11–12-i ellenőrzés során az ellenőrök megdöbbenve tapasztalták, hogy a szövetkezet könyvelését 1920. március 17-ig kizárólag magyarul vezették. A könyvelés egyébként rendben volt. A könyvelőt, Löwensohn Izsákot, aki a helyi orvos volt, politikailag megbízhatatlan személynek nyilvánították, megítélésük szerint a helyi lakosság „nagy magyarnak” tekintette. Nos, ebben az állítólag etnikailag kielezett közegeben Löwensohn haláláig, 1932-ig konfliktusok nélkül továbbra is megőrizte pozícióját és ellátta a könyvelői feladatokat.²⁷

²⁶ Milov 1947: 89; Drgonec, Michal: Potravné družstvo v Sobotišti jubiluje. *Hospodársky obzor* 1947. május 15. 183. A fogyasztási szövetkezet igazgatósága: Szittyay Lajos (jegyző, elnök), Ludovít Niepel (tanító, alelnök), Ondrej Schultz (földműves), Pavol Hornák (földműves), Pavol Nečas (földműves). A felügyelőbizottság tagjai: Pavol Beblavý (evangélikus lelkész, elnök), Szeghy László (római katolikus plébános, alelnök), Pavol Otepka (földműves), Štefan Baumgartner (földműves), Ondrej Wirth (földműves), Július Šaško (jegyző), Pavol Praženka (kovács).

²⁷ SNA ÚD, ÚDS, 1043. doboz, Zápisnica o revízií Úverného družstva v Sobotišti, ktorú previedli revízori Ústredného družstva (...) v dňoch 11–12. marca 1920.

Röviden szólnom kell még a szövetkezetek ügyviteli nyelvével kapcsolatos problémákról, mert a legtöbbször egy-egy népcsoport identitása is önkényesen hozzárendelődik. A kutatók gyakran a nyelv alapján állítják fel (vagy veszik át) a szövetkezetek típusbeli kategóriáit. A szövetkezetek ügyviteli nyelvét nem lehet abszolutizálni, szűkebben csak, mint korabeli statisztikai kategóriát lehet kezelni. Így tudatosítanunk kell, hogy a használt, bejegyzett nyelven „keresztül”, annak segítségével nem lehet kizárólagosan hozzárendelni egy szövetkezethez egy szilárd identitásának tartott szlovák, magyar stb. agrárnépességet. A felvidéki régióban a szlovákok, magyarok, németek és más etnikumok, „etnikailag nem azonos” szövetkezeteknek is a tagjai lehettek és tagjai is voltak. Inkább arra kellene törekednünk, hogy a szövetkezeteket az ebben a térségben pontoszerűen kirajzolódó lokális és urbánus világokon belül értelmezzük.

Érdekes, hogy a csehszlovák szövetkezeti statisztika összeállítói tisztában voltak a nemzetiségi kategóriák kijelölésének problémáival. Az ügyviteli nyelv nem jelentette egyben a nemzetiséget is, és a foglalkoztatási kategóriák vagy a szövetkezetbeli választási jogilletőség sem „tükrözhetette vissza” a nyelvmegoszlást. Az 1930-ra vonatkozó statisztika bevezetőjében találón fogalmaztak: „Minél jobban formális jegyeket hasonlítunk össze, annál inkább maga az összehasonlítás is formálissá és mennyiségivé válik.” *Neúvěrní družstva...* 1935: 43–44. A csehszlovák népszámlálások nemzetiségi kategóriájának problémáira és az erről folyó polémiákra lásd Bubeník – Křesťan 1995: 119–140.

NEMZETESÍTÉS ÉS MITIZÁLÁS

A szlovák politikai és kulturális elit, amely a 19. század első felétől nemzet-építő elitnek vélte magát, népet és kisebbséget „alkotott, épített.” A kortársak az amúgy kis jelentőségű szlovák gazdasági szerepekben (ipar, kiskereskedelem, bankszektor), érdekhálókbán, pozíciókban a kisebbségi szolidaritás és identitás megerősítésére és a nemzeti jelleg kihangsúlyozására láttak lehetőséget vagy éppen üdvöztetőnek vélt utat, amelyhez az erkölcsi erő meglétét megkerülhetetlennek vélték.²⁸

A valóságos helyzetek azonban a kisebbségi tudat alakítóinak ilyen jellegű igyekezetét, tehát egy inkább jelképes, mint reális gazdasági nacionalizmus retorikáját keresztezhettkék és keresztezték is: a gazdasági érdek a nemzeti érdeket is felülírhatta vagy éppen felül is írta.²⁹ A „nemzeti jelleg” üzleti fogásként és propagandaszólamként is megjelenhetett.³⁰ Sok esetben a konkrét szövetkezet ügyfélköre sem volt kizárólagosan egy etnikumhoz tartozó. Ezek a helyi szövetkezetek ugyanakkor egyszerre voltak a közösségek egyesítői (az egyesületi élet támogatása, profittermelés, hitelezés révén), a lokális piacok integrátorai vagy éppen gyengítői, például korrupciós ügyek kirobbanásakor, a társadalmi elkülönülések élesedésekor, a helyi elit bizalomvesztésekor, illetve túlzott dominanciájának a megnyilvánulásakor. Mindezeket figyelembe véve a 19. század végétől mind markánsabbá váló tendencia az erőteljes állami szerepvállalás mellett, az etnikai törésvonalak menti szerveződés szövetkezeti téren is, és a szövetkezeti mozgalom elitjeinek nacionalizálódása.

Hogyan azonosítható és kikhez köthető a szlovák „elit” nemzetépítő stratégiájában az ószombati „szövetkezeti eszme” átformálása, mozgósítása és a nemzetpolitikai célok szolgálatába való állítása?³¹ A legelső szlovák szövetkezettel kapcsolatos mítoszteremtés kezdete a cseh gyökerekkel rendelkező Fedor Houdek³²

²⁸ Holec 1996b; Ábrahám 2010. Bővebben a szlovák társadalomfejlődés összetevőire Polányi 1987; Szarka 1995.

²⁹ A történeti munkákban gyakran túldimenzionált szlovák–magyar gazdasági rivalizálás ebben a kontextusban szintén újraértelmezésre szorul. Vö. Písch 1960: 113–137. A nemzeti emancipáció hagyományos téziseit ugyan átvéve, de a szlovák–magyar gazdasági érdekkülönbséget árnyaltabban és szélesebb összefüggésekben elemzi Holec 1995: 48–172.

³⁰ A dualizmus kori szlovák vállalkozóréteg egyik legtehetségesebb képviselőjének, Vladimír Makovickýnak a nevéhez fűződik egy anekdota. A Makovický család az országosan (el)ismert liptói juhtúróját magyarul (és németül) is reklámozta. Magyar felirattal, piros-fehér-zöld trikólór háttérrel terjesztették. Az 1903-as zsolnai ipari kiállításon magyar nemzeti színű dekorációval díszítették a pavilonjukat. A kiállítást meglátogató Láng Lajos kereskedelemügyi miniszter miután megszemlélte a kiállított termékeiket, Vladimír Makovickýhez fordulva a következőt jegyezte meg: „Szépen feldíszítette a pavilonját nemzeti lobogókkal, de a szívében is ez van-el!” És Makovický mellkasa felé mutatott. [az idézet szabad fordítás] Ďuriška 2007: 131.

³¹ A tanulmány nem foglalkozik a Tiso-féle Szlovák Állam és a szocialista Csehszlovákia szövetkezetképeivel. Ez a jövőbeni kutatások tárgyát képezheti.

³² Fedor Houdek (1877–1953) Rózsahegyen született. Politikus és szövetkezeti vezető volt. Rokoni kapcsolatban állt a Makovický családdal. Az elemi iskolát Rózsahegyen, a gimnáziumi tanulmányokat szülővárosában és a magyar nyelv elsajátítása érdekében Rozsnyón végezte.

nevéhez fűződik. Ő a 20. század első felének egyik meghatározó szlovák szövetkezeti politikusa és ideológusa volt, aki egyébként magyarul jól beszélt és 1917-ben Piavénál a magyar királyi honvédségben szolgált kapitányi rangban. A KSZ vezetőjeként 1921-től a két világháború közti szlovákiai szövetkezeti rendszer kialakításának egyik legfontosabb személyisége volt, miközben az agrárpárttal kialakított politikai kapcsolatait hatékonyan hasznosította. Az 1930-as évektől számos cikket tett közzé szlovákul és németül a szlovák szövetkezetekről és külön figyelmet fordított a szövetkezeti előzmények felkutatására. Kutatásai kiterjedtek az alapítók személyére, pályafutásukra, különösen a magyarországi szövetkezeti központokon kívül szerveződött szlovák szövetkezetekre, melyekben a különutas, etnikai alapú megnyilvánulások érdekelték.³³ 1947-ben megjelent könyvében a szlovák szövetkezeti mozgalom szinte töretlen fejlődési ívét rajzolta meg, természetesen az ószombati egylettől eredeztetve. Ez a kötet kellő propagandát kapott és külföldre is eljuttatták: angol, amerikai és belga szövetkezeti központoknak küldték el. Így például a belga szövetkezeti vezetők Houdek 1947-ben publikált könyvét olvasva döbbenhettek rá, hogy mégsem az ő, 1848-ban alakult hitelszövetkezetük az első Európában, hanem a szlovákoké.³⁴

A fentiek mégsem jelentik azt, hogy Houdek nem volt tisztában az 1918 előtti európai és a magyarországi egyesületi és szövetkezeti szabályozással. A szlovák szövetkezeti ideológia „sarokkövének” tekinthető 1947-es kötetében található erről egy elejtett utalás. Úgy vélte, hogy abban az esetben, ha az egyesület

A prágai kereskedelmi akadémiát látogatta. Kezdetben apja vállalkozásában, majd Peter Makovický üzleti irodájában és a rózsahegyí hitelintézetnél alkalmazták. A német nyelv elsajátítása céljából brémai tanulmányúton vett részt, ahol a Karesh & Stotzky szállítási cégnél dolgozott. 1902 után társtulajdonosa lett a Makovický-féle nagykereskedelmi vállalatnak. A rózsahegyí hitelintézet és a népbank felügyelőbizottságának is tagja volt. Részt vett az első világháborúban. Az orosz és az olasz fronton szolgált, 1917-ben kapitányi rangot nyert, 1918 szeptemberében szabadságot kapott és már nem tért vissza a hadszíntérre. November 1-jén Prágába utazott a szlovák delegáció tagjaként, amely átnyújtotta a szlovák csatlakozási nyilatkozatot. 1918 decemberétől katonai tanácsadóként dolgozott. Részt vett a párizsi béketárgyalásokon, ahol a csehszlovák–magyar határszakasszal foglalkozó bizottság tagja volt. Rövid ideig, 1919. július 8-tól 1920. március 30-ig közellátási miniszteri posztot töltött be. A prágai forradalmi nemzetgyűlésben a Szlovák Klub vezetője volt. A KSZ igazgatójaként működött 1921–1949 között. A két világháború között a csehszlovák agrárpárt politikai irányvonalát, 1945–1948 között a demokrata pártot támogatta. A kommunista hatalomváltást követően megvált a KSZ igazgatói posztjától. Vö.: Houdek Fedor. <http://www.nbs.sk/sk/publikacie/archiv-nbs/osobnosti-penaznictva-na-slovensku/houdek-fedor> (Utolsó letöltés: 2012. április 10.) Životopis Fedora Houdeka. *Hospodársky obzor* 1947. január 1. 12–13.

³³ Houdek a KSZ vezetőjeként az 1930-as évek folyamán kezdeményezte és irányította a szlovák fogyasztási szövetkezetek alapítására és alapítóira, tevékenységükre és előjáráságuk összetételére vonatkozó iratok gyűjtését, illetve a statisztikai adatfelvételt. A kritériumok a következők voltak: Hogyan jöttek létre Szlovákia „területén” ezek a szövetkezetek? Melyek voltak közülük „önállóak”? Melyekben nyilvánult meg a „szlovák elemnek” a szövetkezeti élet iránti érdeklődése? Az etnikai diszkrimináció helyi példái kiemelten érdekelték. SNA ÚD, 1407. doboz, Levél a hegyeshelyi (Vysoká nad Kysucou) szövetkezetnek, 1937. március 6.

³⁴ A kötet címe *Storočnica slovenského družstevníctva*. Lásd *Hospodársky obzor* 1947. július 1. 224–225. Uo. 1947. november 15. 375.

alapszabályában a nyereség elérésének valamiféle módját rögzítették, már nem tekinthették egyetlennek. Ugyanakkor felhívta a figyelmet a megkésett magyarországi szabályozásra, amelynek következtében a különféle nyereségorientált és nem nyereségorientált egyesületeket egyszerűen egyleteknek (társulásoknak) nevezték és az *association* megnevezés vonatkozott rájuk. Tehát ez a gondolatmenet nem szövetkezeti formáról szól.³⁵

Az ószombati garasegylet a II. világháborút követő években kapott különös jelentőséget. A nemzetállamként újjászerveződő Csehszlovákiában a szlovák gazdasági és szociális törekvések egyik legjellemzőbb példaként jelent meg a garasegylet, amely „a népi és demokratikus” értékeket képviselte.³⁶ Az ószombati egylet etnikai „tisztasága”, plebejus „hagyománya” és a kismemzeti összetartás „üzenete” immár túlmutatott a nemzeti közösségszervezés keretein. A koncepció a szláv nemzetállam, a harmadik Csehszlovák Köztársaság újratereztetésének szolgálatában állt. A legelső szlovák szövetkezet tézise az ún. népi demokráciát, tehát a „néphatalom” új formáját legitímálta, amely mellesleg radikálisan megváltoztatta az államrendszert és a hatalmi struktúrát.

Ekkor születtek meg a szlovák kommemoratív emlékezés első részelemei. Pozsonyban, a demokrata-kommunista rivalizálás időszakában, 1947. május 24–26-án a KSZ szervezésében ünneppsorozatba került sor, amely a szlovákiai szövetkezetek képviselőinek felvonulásával érte el tetőpontját.³⁷

Ennek a demonstrációnak a háttérében kiélezett belpolitikai küzdelem húzódtott meg. A demokraták, a volt agrárpárti kapcsolathálókat kiaknázva, elsősorban a mezőgazdasági szövetkezetek felsőbb szintű irányító szerveiben, míg a kommunisták az alkalmazotti szövetkezetek központjában építették ki pozícióikat. A demokraták, a szlovák szövetkezeti szféra különütasságát megőrző céllal, a csehszlovákiai szövetkezeti rendszer egységesítésének cseh központosító programjával is szembehelyezkedtek. A központosítást nem tartották járható útnak, hiszen a vidéki szövetkezetek a munkamegosztás természetes rendszere mentén szerveződtek, ami alulról való építkezést jelentett, amelyet egy felülről

³⁵ Houdek 1947: 13, 27.

³⁶ A szlovákiai szövetkezeti felépítmény alapjai a két világháború között alakultak ki és integráns részét alkották a magyar, német, rutén, lengyel és egyéb ügyviteli nyelvet használó szövetkezetek. Ez a tendencia az első köztársaság felbomlása után módosult. A szlovák szövetkezeti rendszer 1939-től az új államkeretekhez alkalmazkodott és a nemzetesítés jegyei, melyek az első önálló szlovák irányítású központ, a KSZ legitimációjával jártak kéz a kézben, mind erőteljesebbekké váltak. A szlovákiai szövetkezeti rendszer nemzeti homogenizálásának gondolatát a kassai kormányprogram tartalmazta. Ebben a politikai programban a szövetkezetek ugyan a népi-polgári önszerveződés és társadalmi együttműködés egyik legfontosabb demokratikus eszközeiként jelentek meg, azonban ezekkel csak a többségi, államalkotó nemzet tagjai élhettek. Az árulók és háborús bűnösök mellett a nem szláv etnikumúak képviselőit is kizárták a szövetkezetekből. Az ellenségkép-alkotás pedig éppen a fennen hirdetett szövetkezeti ideálokat, így a szervezeti autonómiát, a részvételi jogot és az emberi tevékenység szabad kibontakoztatásának jogát sértette. A problémakörre lásd Gaucsik 2012: 256–266.

³⁷ Družstevná Bratislava hymnický prehovorila. *Hospodársky obzor* 1947. június 1. 185–187. Manifestačný sprievod družstevníkov v Bratislave. Uo. 1947. június 1. 187–188.

oktrojált szervezet csak megfojthat. Valójában ugyanakkor a szlovák szövetkezeti központok pozícióinak a megerősítésével szintén központosító célokat követtek.

Jurkovič ebben a kontextusban az autonóm és demokratikus, egyben nemzetileg makulátlan szövetkezeti modell megtestesítőjeként szerepelt. Berezői szülőházán emléktáblát helyeztek el, sírját megkoszorúzták és egy szövetkezeti díjat is elneveztek róla. A szlovák gazdasági önszerveződés 19. századi kontinuitását volt hivatott alátámasztani a Daniel Gabriel Lichardra³⁸ való megemlékezés is. Lichardot a jurkoviči irány folytatójának tekintették. Ő Szokolcán szintén ekkor kapott emléktáblát.³⁹

A szlovák kollektív emlékezetben a Jurkovič-féle garasegylet mint „történelmi tény” ikonná merevedett és szimbólummá vált. A tárgyalat példa a nemzeti historiográfián belüli diskurzus „kicövekelt” és szívósnak tűnő határaitól is tanúskodik. A szlovák történészek számára nem a történelem, hanem egy kulturális konstrukció megalkotása és áthagyományozása vált fontossá.

ÁLDEMOKRÁCIA VAGY „LENTI ÉS FENTI” TALÁLKOZÁSA?

A magyarországi szövetkezeti mozgalomról és a központokról az újabb szlovák historiográfiában negatív kép él, a cseh pedig nem is foglalalkozik velük. A kategorikus vélemények elsősorban „felülről” történt megalakításukat, a központ dirigizmusát, az állam dominanciát róják fel (kiegészítve mindezt az arisztokraták szerepvállalásának hangsúlyozásával, akik „elsikkasztották” a szövetkezés demokratikus eszméjét), és a magyar nemzetiségpolitika „kiszolgáltatásának”, valamint a kisebbségi szlovák nyelvhasználat elnyomásának vádjával.⁴⁰

Szlovák részről valójában máig hiányzik a magyarországi szövetkezeti rendszer és azon belül a szlovák szövetkezetek több szempontú és árnyalt vizsgálata. Bár elvértve felhívják a figyelmet az 1918 előtti közép-európai gazdasági térre és a történelmi Magyarország kontextusának fontosságára, amelyekben az ismeretek, tapasztalatok és a kulturális elemek kölcsönös cseréje is működött, ezek

³⁸ Daniel Gabriel Lichard (1812–1882) pedagógus, gazdasági író, újságíró. Evangélikus lelkész fia. Az elemi iskolát Zólyomlipcsében, a gimnáziumi tanulmányait Rimaszombatban végezte. A selmecbányai és pozsonyi líceumban tanult. Az első hivatásos újságíróként tartják számon. Népműveléssel és a gazdasági ismeretek terjesztésével is foglalkozott.

³⁹ Odhalenie pamätnej tabule Samuelovi Jurkovičovi. *Hospodársky obzor* 1947. július 1. 222–223. A nemzetépítő logika korabeli furcsa fintora, hogy az ünnepi rendezvényhez kapcsolódó kiállításon három „szövetkezeti vezető” portréját helyezték egymás mellé. Jurkovičot Lichard és Houdek követte. A cikkíró ezt a sorrendet kézenfekvőnek találta. Szerinte éppen Houdek személye kötötte össze az „örömteli” jelent a „nehéz” múlttal. *Hospodársky obzor* 1947. június 14. 213. Később Jurkovič Szlovákia-szerzte szobrokat kapott. Az ószombati Nyáry-kastélyban 1994-ben nyílt meg a róla elnevezett szövetkezeti múzeum.

⁴⁰ Holec 1999a: 69; Holec 2004: 99–100. Az agráriusok ellen az 1880-as években megfogalmazott politikai célatú lejárato vádak a parasztságra felülről vagy kívülről való „ráerőszakolás” és az úri manipuláció voltak.

az eszmefuttatások azonban eddig nem épültek be a szövetkezeti kutatásokba.⁴¹ A szövetkezeti mozgalmat a szlovák kutatók kizárólag a hatalmi viszonyok kereteiben és a vélt vagy valós összefonódásokban láttatják, amelyek a szlovák szövetkezetekre nézve csakis hátrányosak lehettek. A szlovák szövetkezeti hálózatok pedig e diskurzus szerint a letéti bankok mellett a szlovák nemzeti mozgalom tartópilléreiént szolgáltak a diszkriminatív magyarosítás időszakában. Az interpretációk szerint a szövetkezetek gazdasági tevékenysége egyértelműen és egyirányúan a kollektív identitás és a nemzeti társadalom erősítése irányába mutatott. A gazdaság így kijelölt „helyének” premisszája a nemzetépítésben azt sugallja, hogy a társadalom számára a gazdaság szférái a meghatározóak, míg a politika vagy a kultúra a gazdasági erők és programok kiszolgáltatottjává válik, és a nemzet előnyt élvez az egyéni és közösségi érdekek előtt.⁴² A történész számára a kérdés nem az, hogy a politikai érdekérvényesítést gazdaságilag hogyan támasszuk alá, hanem az, hogy a kultúra (nézetek, ideák, tapasztalatok, minták, személyi interakciók stb.) hogyan alakította, járta át a gazdaságot is, esetünkben pedig az emberi együttműködés egyik szeletét, a szövetkezeti életet. A gazdaság így már a kultúra részét képezi, még akkor is, ha profitorientált, hiszen a szolidaritás elemeit is képes felmutatni. Valójában tehát nem destruálja a társadalmi együttműködést és kölcsönösséget.⁴³

* * *

A „nemzetépítő” kutatói stratégiákban a szövetkezetek az etnikai önkép- és ellenkép megalkotásának a játékszereivé válnak.⁴⁴ Sem gazdasági szerepük és jelen-

⁴¹ Holec 2006: 56–57.

⁴² Miklósi 2005: 20–25; Gyáni 2010: 508.

⁴³ A problémát részletesen kifejti Karikó 2006: 19–30.

⁴⁴ A cseh és a szlovák historiográfia a szövetkezeteket már a 19. század első felétől a nemzetpolitikai érdekérvényesítés és nemzeti emancipációért folytatott küzdelem fontos eszközeiként, tárgyaiként kezeli. Gazdasági tevékenységüket szinte kizárólag a nemzeti közösség formálásában játszott szerepük szerint ítélik meg, és külön hangsúlyt fektetnek az etnikai sérelmek és elkülönülés kihangsúlyozására. Az állami (ausztriai, magyarországi) szövetkezetpolitikában a „kisebbségellenes kurzus” bemutatása a legfontosabb. A szövetkezeti típusok és különbségeik elemzését is figyelmen kívül hagyják. Az interpretációk közös jegye, hogy a szövetkezeteket egy nyertes-vesztes dichotómiába helyezik. Érdekes, hogy az ideológiai kényszer által szült, tehát a nemzetfejlődésben pótolhatatlan láncszemet jelentő „legelső szövetkezet” identitásépítő képzete már régebbtől kimutatható mind a cseh, mind a szlovák történeti munkákban, nem utolsósorban az 1918 előtti és a két világháború közötti elit tagjainak írásaira támaszkodva (a szlovákoknál például Július Markovič, Fedor Houdek, Ján Frič). Erre példa a fentiekben tárgyalt, 1845-ben alakult, hat évig fennálló, nem politikai üldöztetés következtében, hanem alapszabályzatának megfelelően felszámolt, a szlovák történészek szerint „a mai hitelszövetkezetekhez hasonló” ószombati garasegylet és a segélyegyletből lett, takarékoságra nevelő, kiskereskedőknek és kisiparosoknak olcsó hitelt nyújtó szlovák fogyasztási szövetkezet 1865-ben Nagyrocén. A cseh történelemkonstruálás terén az 1847-től működő Prager Viktualien und Spaarvereint tekintik elsőnek. Az alapítók, František Cyril Kampelík, Samuel Jurkovič és más „nemzetébresztők” a későbbiekben szinte külön kultuszt kaptak. A helyi társadalmak szociális és kulturális hátterének árnyalása vagy éppen az etnikumok közötti (feletti) gazdasági együttműködés nem képezik kutatások tárgyát. Vö. Jurkovič 1966: 93–105; Ratkoš – Butvin –

tőségük, sem típusbeli különbségeik, belső együttműködésük kohéziója vagy eltérései, sem társadalomszervező szerepük vagy a vidék polgárosodásában játszott szerepük nem fontos. Ezen irányvonal képviselői szerint egyedül a többségi és kisebbségi társadalmak nemzeti mozgósítása volt a szövetkezetek célja.

Ez a nemzeti érdekérvényesítés a leginkább meghatározó jegye a két világháború közti korszaknak: a közép-kelet-európai győztesek és vesztesek szembenállásának. A nemzetállamok politikai elitjeinek térkijelölő taktikája következtében a szövetkezeti hálózatok ekkor éppen területiségük miatt váltak érdekessé. Ez a megállapítás nem kívánja súlytalanná tenni a közép-európai régió kisnemzeti elitjei által kezdeményezett, „irányított” gazdasági emancipációs törekvéseket, amelyek a 19. század közepétől folyamatosan formálódtak, és szorosan kötődtek a politikai nacionalizmus programjaihoz, azonban véleményem szerint ezek a törekvések többnyire mégis (többségi) mintakövető és eklektikus jelleggel bírtak. Az 1918 előtti magyarországi kontextus ráadásul minőségileg eltérő volt, mint az I. világháború utáni helyzet az utódállamokban. Gondolhatunk itt az etnikai, felekezeti vagy éppen a politikai határvonalak sajátosságaira, a jogi környezetre, az állam szövetkezeti politikájára, a szövetkezeti központok szerepköreire és a szövetkezetek társadalmi beágyazottságára is.⁴⁵

A magyarországi szövetkezeti rendszer szlovák történeti értékelésére és a változatos ügyviteli nyelvet használó felső-magyarországi szövetkezetek elemzésére, egyáltalán az élethez vagy az anyagi kultúrához való közelebbi viszonyuk megismerésére máig nem került sor. A szlovák részről helyel-közzel felmerült

Kropilák (szerk.) 1971: 245–246; Smrčka et al. 1992: 15, 19, 31, 63–65, 163, 187; Virsik 1993; Fabricius – Holec – Pešek – Virsik 1995: 23–26; Martuliak 1995; Štefanovič 1996: 75–81; Dudeková 1998: 20–21; Martuliak 2003: 215–230; Tkáč 2003: 234–235. A szlovák gazdaságsszervezők panteonjára lásd: Tkáč 2003: 453–465. Jurkovičra lásd: Ruttkay 1971. Kampelik életrajzára lásd: Novotný 1975.

⁴⁵ Például az 1903-as ausztriai szabályozás (1903. június 13-i 133. sz. törvény és az 1903. június 24-i 134. sz. végrehajtott rendelet), amely a szövetkezetek számára előírta a kötelező, legalább minden második évben megejtett revíziót, nem tartalmazta a kötelező tagság elvét. A központokba nem szervezett szövetkezetek számára a kereskedelmi bíróság jelölte ki az ellenőrt. Ladislav Feierabend, a két világháború közötti cseh szövetkezeti élet egyik legbefolyásosabb alakja szerint az államfordulat előtti szövetkezeti központoknak vigyázniuk kellett a hírnevükre, hogy a vidéki szövetkezetek támogatását (és tőkésüket) elnyerjék és megtartsák. Ezzel szemben 1919 után a szlovákiai KSZ-be való belépés, miközben a szlovák nemzetpolitikai érdekeket szem előtt tartották, a felvidéki magyar szövetkezetek számára jogilag kötelező volt. Az 1918 előtti magyar szövetkezeti élet korabeli megítélése ellentmondásos és elfogult volt. Az 1898-as magyar szövetkezeti törvénynek, a hitelszövetkezetek esetében, a korabeli csehszlovák értelmzés felróta a szigorú központi, OKH-felügyeletet, amelynek eredményeképpen szinte a budapesti központ fiókjaiként működtek és autonóm jogaik sérültek. Feierabend sarkított véleménye szerint pedig a magyarországi szövetkezeti központok álközpontok voltak, melyeknek semmi közük a szövetkezeti mozgalomhoz és csak az államfordulat után megalakult KSZ tekinthető annak. A csehszlovák–magyar szövetkezeti kapcsolatok felvételének időszakában, 1921-ben született árnyaltabb cseh vélemény ezzel szemben a Hangya-szervezet sikeres és példamutató működését állapította meg. SNA ÚD, 1401. doboz, Informačná správa o jednaní s centrálou Hangya v Budapešti dne 24. dubna 1921. *Neúvěrní družstva...* 1935: 20–21; Feierabend 2007: 34, 35–36. Eredetileg angolul jelent meg. Feierabend 1952.

szövetkezettörténeti megközelítések inkább alkalmi jellegű megjegyzéseknek tűnnek, sem kutatási programokban, sem koncepciókban nem öltöttek testet. Ennek következtében az 1918 előtti magyarországi szövetkezeti struktúra vizsgálata (de akár a két világháború közötti csehszlovákiai magyar szövetkezeti mozgalom se) nem lett még része a szlovák, monografikus igényű szövetkezettörténeteknek. A magyarországi szövetkezetek története prekonceptiókkal terhelt magyarázatok tárgyává vált, miközben a problémakörre vonatkozó, hozzáférhető levéltári anyagok kutatására eddig nem került sor.⁴⁶

A másik oldalon ez a problematika, főleg a kisebbségeket kutatók pozíciójából, a határkijelölés, sérelemerősítés és ideológiai konstruálás veszélyeit rejtheti magában. A szövetkezetek tehát csábítók lehetnek: ideáltipikus szerepet játszhatnak, a jelennek „szóló” mintaadás és példamutatás, az intézményépítés pozitív üzenetét hordozhatják, holott a kisebbségi társadalom értékrendje, mentalitása, gazdasági és szociális helyzete, valójában az egész társadalmi struktúra gyökeresen megváltozott a 20. század második felében.⁴⁷ Összességében tehát mindenképpen leszögezhető, hogy a braudeli értelemben vett gazdaságnak mint „együttesnek”⁴⁸ – és azon belül a szövetkezeteknek – a politikához, kultúrához, a társadalmi alá- és fölérendeltségekhez való viszonyának és átfedéseinek vizsgálata új távlatokat nyithat a kutatásokban.

⁴⁶ Vö. Fabricius – Holec – Pešek – Virsik 1995; Martuliak 1995; Faltus 1996: 58–59. Egy pozitív cseh példát meg kell említeni, mert a nemzeti antagonizmusok csapdájából kiutat mutat. Jan Hájek a csehországi német gazdasági élet, pénzintézetek és szövetkezetek kutatásának elhanyagoltására hívta fel a figyelmet. Szerinte téves és anakronisztikus az a cseh történeti felfogás, amely a német gazdaságszervezés történelmi és kulturális örökségét figyelmen kívül hagyja és azt nem kezeli a cseh történelem integráns részeként. Az ő nevéhez fűződik a csehországi német és úgynevezett utrakvista (kevert, cseh–német ügyviteli nyelvű) bankok kutatási problémáinak rögzítése. Lásd Hájek 1989: 227; Hájek 2001: 155–212. A szlovák gazdaságtörténet-írásban üde színfolt és eddig egyedüli kivétel Roman Holec gondolatmenete, melyben a szövetkezetek nyelvi-etnikai besorolásának problémáira, egyáltalán a gazdasági szervezetek nemzeti jellegének megkonstruálására mutat rá. Holec 1997: 96; Holec 1999b: 454.

⁴⁷ Egy Gábor evidenciaként, a mának szóló, problémamegoldó történeti tudásközvetítésről így ír: „...egy ilyen munkának óhatatlanul [sic!] aktuális és aktualizálható mondanivalója van. A mai kisebbségi társadalmak problémái sok tekintetben hasonlóak az egy-másfél évszázaddal ezelőttiekhez. A nemzetépítés, a kisebbségi közösségek és a nemzetépítő állam konfliktusai lényegüket tekintve, strukturálisan nem különböznek jelentősen. A társadalmi-gazdasági rendszer hasonlóságai nem egy esetben technikailag is hasonló megoldásokat eredményeznek. Éppen ezért kétségtelen [sic!], hogy a munka eredményei, megfelelően értelmezve és alkalmazva akár a jelenlegi problémákkal kapcsolatban is felhasználhatók.” Egy 2009: 11. Ezzel a gondolatmenettel szembeni kifogásaimat, szlovákiai magyar vonatkozásban korábban, „visszafogottabban” jeleztem. Gaucsík 2009: 31–32.

⁴⁸ Braudel 2008: 74.

FORRÁSOK

Slovenský národný archív (SNA) Ústredné družstvo (ÚD)
Potravné družstvo v Sobotišti (PDS)
Úverné družstvo v Sobotišti (ÚDS)

Hospodársky obzor 1947. év

Beblavý, Miloš 1947: Úverné družstvo v Sobotišti. *Hospodársky obzor* 1947. július 1. 224.

Drgonec, Michal 1947: Potravné družstvo v Sobotišti jubuluje. *Hospodársky obzor* 1947. május 15. 183.

HIVATKOZOTT IRODALOM

A Hangya Termelő-Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központja első 25 éve. A Hangya saját kiadása. Budapest, 1923.

Ábrahám Barna 2010: Modernisation and Ethnicity: Slovaks and Transylvanian Romanians in the Dualist Period. In: Blomqvist, Anders – Iordachi, Constantin – Tencsényi Balázs (eds.): *Comparisons and Entanglements: Hungary and Romania beyond national narratives.* (Stanford Studies in Central and Eastern Europe) Stanford University Press, Stanford. (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)

Borsodi Zoltán 2005: A magyar szövetkezeti érdekvédelmi szervek történelmi keresztmetszete. *Acta Juridica et Politica.* SZTE ÁJK Tud. Biz., Szeged, 3–62.

Braudel, Fernand 2008: *A kapitalizmus dinamikája.* Európa Könyvkiadó, Budapest.

Bubeník, Jaroslav – Křestan, Jiří 1995: Zjišťování národnosti jako problém statistický a politický. Zkušenosti ze sčítání lidu za první republiky. *Paginae historiae* 3. 119–140.

Cambel, Samuel 1996: Úsilie Milana Hodžu o založenie Ústredného družstva pre hospodárstvo a obchod 1912. *Historický časopis* (44.) 2. 186–206.

Csepregi Horváth János 1926: *A magyar szövetkezeti intézmény története.* I. kötet, Budapest.

Csepregi Horváth János 1935: *A magyar szövetkezeti intézmény története.* II. kötet, Budapest.

Dudeková, Gabriela 1998: Dobrovoľné združovanie na Slovensku v minulosti. *Tretí sektor a dobrovoľníctvo* 4. 20–21.

Đuriška, Zdenko 2007: *Medzi mlynmi a bankami. Dejiny rodu Makovickovcov.* Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, Martin.

Egry Gábor 2004: Az erdélyi száz Raiffeisen-mozgalom kezdetei. *Aetas* (19.) 1. 100–130.

Egry Gábor 2006: Egy önlegitimáló politikai és történelmi narratíva kérdőjelei (1861–2003). Nemzetiségi bankok, nemzetiségi mozgalmak a századforduló Erdélyében. *Múltunk* (51.) 3. 4–34.

Egry Gábor 2009: *Nemzeti védgát vagy szolid haszonszerzés? Az erdélyi századforduló pénzügyi rendszere és szerepe a nemzeti mozgalomban (1835–1914).* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

- Fabricius, Miroslav – Holec, Roman – Pešek, Ján – Virsik, Oto 1995: *150 rokov slovenského družstevníctva. Víťazstvá a prehry*. Družstevná únia Slovenskej republiky, Bratislava.
- Faltus, Jozef 1996: Diskusné vystúpenia k referátom. In: *Víťazstvá a prehry slovenského družstevníctva (1845–1945)*. Nadácia Ladislava Novomeského, Bratislava, 58–59.
- Feierabend, Ladislav 1952: *Agricultural Cooperatives in Czechoslovakia*. Mid-European Studies Center, New York.
- Feierabend, Ladislav 2007: *Zemědělské družstevnictví v Československu do roku 1952*. Stehlík, Volary.
- Fényes Elek 1851: Magyarország geográfiai szótára. (<http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyesh/> – Utolsó letöltés: 2012. március 28.)
- Gaucsík István 2009: Kollektivistá mezőgazdaság és az 1968-as gazdasági reformkísérlet. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* (11.) 3. 31–32.
- Gaucsík István 2012: *A csehszlovákiai magyarság gazdasági státuszvesztése (1945–1948)*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Gyáni Gábor 2010: Individualizálódás és civil társadalom. *Történelmi Szemle* (52.) 4. 501–512.
- Hájek, Jan 1989: K některým otázkám podnikatelského úvěru v českých zemích ve druhé polovině 19. století. *Hospodářské dějiny–Economic history* 16. 223–234.
- Hájek, Jan 2001: Německé obchodní banky za války a po válce. In: Harna, Josef – Prokš, Peter (eds.): *Studie k moderním dějinám. Sborník prací k 70. narozeninám Vlastislava Laciny*. Historický ústav AV ČR, Praha, 155–212.
- Hájek, Jan – Holec, Roman 2003: Popular Banking in Central Europe. In: *Popular Banking and the Financial System. Annual Conference of the European Association for Banking History e. V.*, National Bank of Slovakia, Bratislava, 4–5.
- Holec, Roman 1995: *Ekonomický nacionalizmus v Strednej Európe v 19. storočí*. (Habilitációs munka.) Bratislava.
- Holec, Roman 1996a: Slovenské družstevníctvo do roku 1918 ako historický problém. In: *Víťazstvá a prehry slovenského družstevníctva (1845–1945)*. Nadácia Ladislava Novomeského, Bratislava, 5–6.
- Holec, Roman 1996b: Siege und Niederlagen: der slowakische Wirtschaftsnationalismus vor 1918. *Bohemia* (37.) 1. 38–54.
- Holec, Roman (ed.) 1997: *150 Years of the Slovak Cooperative Movement. Victories and Defeats*. Cooperative Union of the Slovak Republic, Bratislava.
- Holec, Roman 1997: Ekonomika a modernizácia na príklade Slovenska. *Historický časopis* (45.) 1. 91–99.
- Holec, Roman 1999a: Hospodárska politika Uhorska z pohľadu slovenských ekonomických záujmov. In: Podrimavský, Milan – Kováč, Dušan (szerk.): *Slovensko na začiatku 20. storočia (Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby)*. Historický ústav SAV, Bratislava, 66–79.
- Holec, Roman 1999b: Slovenské banky a úverné družstvá počas 1. svetovej vojny. In: *Slovensko na začiatku 20. storočia*. Historický ústav SAV, Bratislava, 436–454.
- Holec, Roman 2000: Ideové a politické podoby slovenského agrarizmu v 20. storočí. *Studie Slováckého múzea* 5. 17–24.
- Holec, Roman 2004: Hospodárstvo. In: Kováč, Dušan (ed.): *Na začiatku storočia 1901–1914*. Veda, Bratislava, 99–100.

- Holec, Roman 2006: Hospodárske dejiny na Slovensku – stav a problémy výskumu. *Česko-slovenská historická ročenka*, 41–58.
- Holec, Roman 2009: On the problems of the Public Engagement of the Slovak and Hungarian Business Elites in the 19th Century. In: Zárický, Aleš (ed.): *The Involvement of Businessmen in Local and Regional Public Life in Central Europe 1800–1914*. Ostravská universita v Ostravě, Ostrava, 25–35.
- Houdek, Fedor 1935: *Počiatky československého družstevníctva*. Bratislava.
- Houdek, Fedor 1947: *Storočnica slovenského družstevníctva*. Družstevné vydavateľstvo a kníhkupectvo, Bratislava.
- Houdek, Fedor – Kobliha, Karol 1943: *Výber článkov Daniela G. Licharda*. Družstevné vydavateľstvo a kníhkupectvo, Bratislava.
- Jurkovič, Miloš 1966: Gazdovský spolok v Sobotište. *Agrikultúra* 5. 93–105.
- Karikó Sándor 2006: A gazdaság és a kultúra heterogenitása. In: Karikó Sándor (szerk.): *Gazdaság és/vagy kultúra*. Gondolat Kiadó, Budapest, 19–30.
- Magyari Beck István 2006: Koraszülött digitalizáció napjainkban. In: Karikó Sándor (szerk.): *Gazdaság és/vagy kultúra*. Gondolat Kiadó, Budapest, 195–207.
- Martuliak, Pavol 1995: *150 Years of Slovak Co-operatives 1845–1995*. Agroinštitút Nitra, Nitra.
- Martuliak, Pavol 2003: Vznik a vývoj slovenského ľudového peňažníctva do roku 1918. In: *Ludia, peniaze a banky. Zborník z konferencie 6-8. novembra 2002*. Národná banka Slovenska, Bratislava, 215–230.
- Miklósi Zoltán 2005: A nacionalista politika történeti és elméleti perspektívában. *Con-fessio* (29.) 3. 20–25.
- Milov, M. J. 1944: *Na úsvite družstevníctva*. Družstevné vydavateľstvo a kníhkupectvo, Bratislava.
- Milov, M. J. 1947: *Slovenské družstevníctvo v prehľade*. Nákladom Prípravného výboru Storočnice slovenského družstevníctva, Bratislava.
- Nagy Mariann 2007: Közösség vagy egyén? A százsz-román régió és Dél-Erdély a 20. század elején. In: Dévényi Anna – Rab Virág (szerk.): *Receptek válságra. Pénz és gazdaság a 20. század első felében*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 96–114.
- Neúvěrní družstva v republice Československé v roce 1930*. Vydal Státní úřad statistický v komisi knihkupectví Bursík&Kohout, Praha, 1935.
- Novotný, Jan 1975: *František Cyril Kampelík*. Melantrich, Praha.
- Pešek, Ján 1995: Premeny slovenského družstevníctva po roku 1948. *Historický časopis* (43.) 1. 89–105.
- Písch, Mikuláš 1960: Konkurenčný boj maďarských vládnucích tried a slovenskej buržoázie o ovládnutie slovenského národného trhu v r. 1900–1918. *Historica Zborník FF UK* 11. 113–137.
- Polányi Imre 1987: *A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón 1895–1905*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ratkoš, Peter – Butvin, Jozef – Kropilák, Miroslav (eds.) 1971: *Naše dejiny v prameňoch*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.
- Ruttkay, Fraňo 1963: *Samuel Jurkovič. Priekopník slovenského družstevníctva*. Osveta, Bratislava.

- Ruttkay, Fraňo 1965: *Samuel Jurkovič. Priekopník slovenského družstevníctva a jeho doba*. Obzor, Bratislava.
- Ruttkay, Fraňo 1971: *Samuel Jurkovič, priekopník slovenského družstevníctva*. ÚRD, Bratislava.
- Schandl Károly (szerk.) 1938: *A magyar szövetkezés negyven éve. Az Országos Központi Hitelszövetkezet munkája és eredményei*. Pátria Ny., Budapest.
- Sloboda, Štefan – Petráš, Július – Bosý, Leopold 1992: *Dejiny spotrebných družstiev na Slovensku*. Bratislava.
- Smrčka, Ladislav et al. 1992: *Vývoj družstevníctví na území ČSFR*. Družstevní unie ČSFR, Svépomoc, Praha.
- Štefanovič, Milan 1996: Priekopnícky počin v družstevníctve na Slovensku (Vplyvy Jurkovičovho družstevníctva). In: *Vítazstvá a prehry slovenského družstevníctva (1845–1945)*. Nadácia Ladislava Novomeského, Bratislava, 75–81.
- Szarka László 1995: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- Tkáč, Marián 2003: Osobnosti bánk a spoločenského života. In: *Ludia, peniaze a banky. Zborník z konferencie 6-8. novembra 2002*. Národná banka Slovenska, Bratislava, 453–465.
- Tkáč, Marián 2003: Prvé slovenské banky. In: *Ludia, peniaze a banky. Zborník z konferencie 6-8. novembra 2002*. Národná banka Slovenska, Bratislava, 234–235.
- Vályi András 1799: *Magyarország leírása*. 3. kötet. (<http://www.fszek.hu/digitdoc/valyi/> – Utolsó letöltés: 2012. március 28.)
- Vargha Gyula 1885: *Magyarország pénzügyintézetei. Visszapillantás hitelviszonyaink fejlődésére és a hazai pénzügyintézetek négy évtized alatti működésére*. Budapest.
- Vári András 2007. Nemzetek, szövetkezetek – és kutatóik. *Regio* (18.) 2. 79–112.
- Vári András 2008: A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1886–1894. *Századok* (142.) 3. 639–641.
- Vári András 2009: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Virsik, Oto 1993: *V službách národa. Výrobné a živnostenské družstvá v stopách Samuela Jurkoviča*. Elenprint, Bratislava.